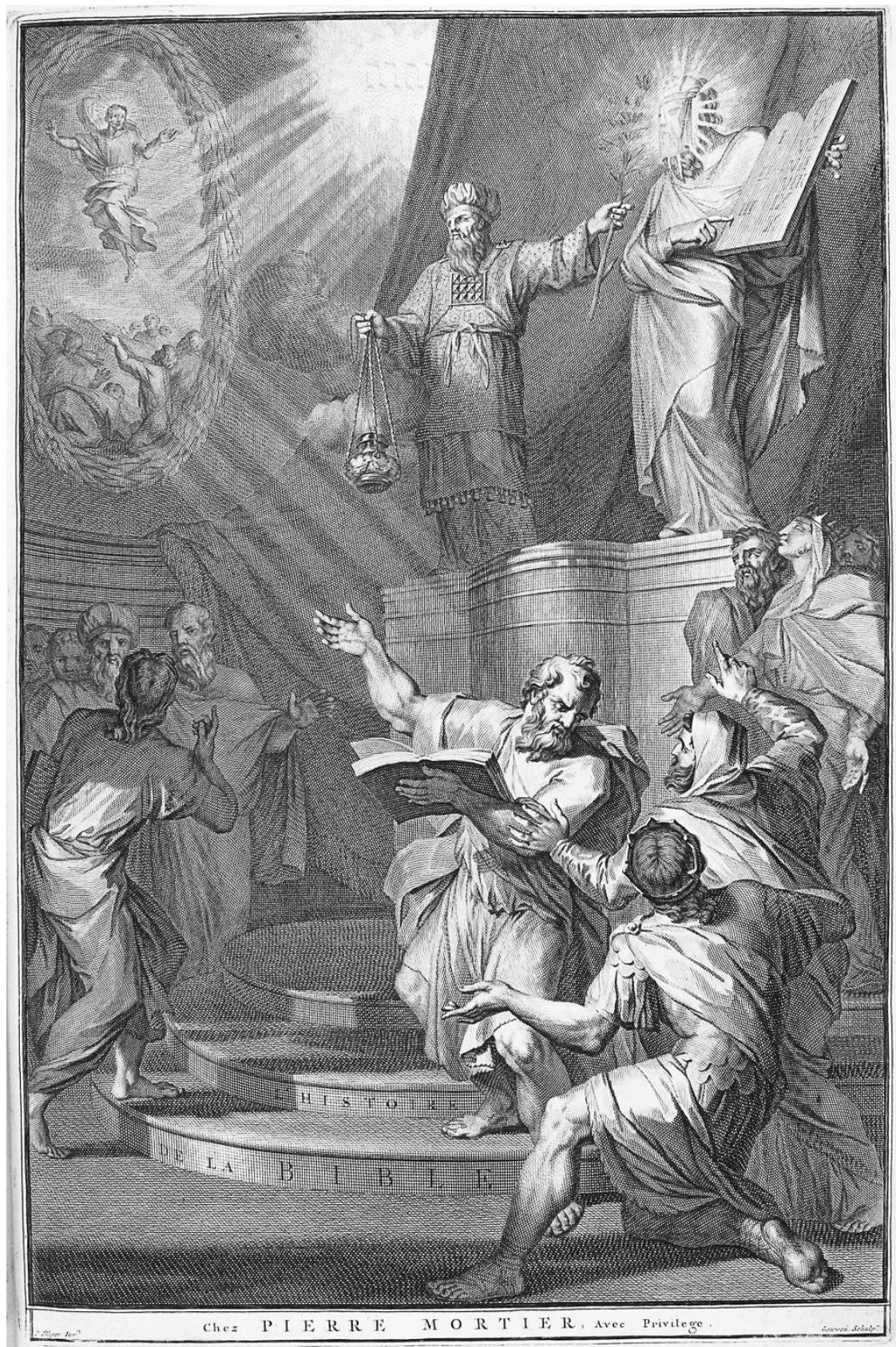

Frontispice Oude Testament, uit: *Historie des Ouden en Nieuwen Testaments* [...], Amsterdam 1700.
Foto: NBG/Sandra Haverman

De prentbijbel van Mortier

Anne Jaap van den Berg en Boukje Thijs

Het Nederlands Bijbelgenootschap (NBG) heeft de beschikking over een bibliotheek, waarin een ruime collectie bijbels opgenomen is. Deze collectie bestaat uit bijbels in het Nederlands en in verschillende andere talen. Prioriteit in de collectievorming hebben de Nederlandstalige bijbels. De collectie bevat ook een behoorlijke hoeveelheid prentbijbels en geïllustreerde bijbels. Wat betreft de niet-Nederlandse talen zijn de voornaamste edities van de Europese landen en verschillende uitgaven uit andere werelddelen voorhanden, waaronder een grote verzameling Indonesische uitgaven. In deze rubriek zal telkens een interessante bijbeluitgave uit de bibliotheek besproken worden. Dat kan een bijzondere oude bijbel zijn, een prentbijbel of een meer moderne bijbel die speciale toelichting verdient. De bijbeluitgave die nu in deze rubriek aan de orde komt, is de grote prentbijbel die in 1700 uitgegeven werd door Pieter Mortier.

Zoals we in het artikel over Crispijn de Passe (MAW 26/3) al vermeldden, begon de grote bloei van de bijbelse prentkunst in de zeventiende eeuw. Men maakte gebruik van een nieuw procedé, het drukken op koperplaten. Daardoor konden er duidelijker en scherpere afbeeldingen gemaakt worden. Een en ander had tot gevolg dat er losse prenten, veelal in groot formaat, verschenen die naast tekst werden ingebonden. Zo ontstonden er boeken met bijbelse prenten, eenvoudigweg ook wel prentbijbels genoemd. Veelal bevatten deze boeken niet de gehele bijbel en werd er een selectie van de bijbelse verhalen afgebeeld. Ook werden bekende afbeeldingen dikwijls meerdere malen in verschillende uitgaven gebruikt of nagemaakt.

Afb.: Jan Luyken, De Vrouw en de Draak, Openbaring XII, 4, uit: *Historie des Ouden en Nieuwen Testaments [...]*, Amsterdam 1700. Foto: NBG/Sandra Haverman

Aan het einde van de zeventiende eeuw begon de Amsterdamse drukker Pieter of Pierre Mortier met het laten vervaardigen van een uiterst omvangrijke prentbijbel. Mortier was afkomstig uit Frankrijk en was een bekend drukker, met name van kaarten en atlassen. Zijn bijbelproject pakte hij groots aan. In een prospectus doet hij over zijn aanpak het een en ander uit de doeken. Niet alleen werden vrijwel alle verhalen van het Oude en Nieuwe Testament afgebeeld en naverteld, ook de apocriefe boeken kregen ruimschoots aandacht. Hij maakte niet, zoals zo vaak gebeurde, gebruik van bestaande tekeningen, maar liet voor zijn bijbel nieuwe afbeeldingen maken door de 'konstigste en beste Meesters' onder wie Jan Luyken, Bernard Picart, Gerard Hoet, Jan Goeree en anderen; tevens had hij een aantal bekende graveurs bijeengezocht. De schilder David van der Plaets, voor wie Mortier een grote achting had, was aangezocht om de tekeningen te keuren en te corrigeren. Mortier schrijft in de prospectus dat er mede dankzij het werk van Van der Plaets nooit eerder dergelijke fraaie prenten voor in een bijbel gemaakt waren, 'want men zal tot verwonderens toe bemercken dat alle Verschijnselen daar in zijn waar genomen; als Zonne-lichten, Nachten, Morgenstunden, Wolklichten, Kamerlichten, Maenschijnsels, Was- en Fakkel lichten, Onweeren &c'. De originelen van de tekeningen waren Mortiers eigendom; in de prospectus biedt hij ze te koop aan. Sprak Mortier in zijn prospectus zeer lovend over Van der Plaets, de tekenaars zelf achtten hem niet hoog. De correcties zouden weinig voorstellen, en niet tot verfraaiing gediend hebben. Dikwijls moest men de 'correcties' weer overtekenen. Met name de kunstenaar Jan Goeree die van alle kunstenaars de meeste prenten gemaakt had – honderd – had een grote minachting voor Van der Plaets en na diens dood dichtte hij over hem, verwijzend naar wat Mortier in de prospectus had geschreven over de lichteffecten:

Ontruikt zyt, zal het al verwarren,
Het licht van zon en maan en starren,
Van lampen, kaarsjes kleyn en groot,
Die zal men weder, als voorheen,
Gelyk een woeste bayaard mengen;
En wie zal 't weêr in orde brengen,
Wyl gy die konst alleen bezat,
Het geen de Bybel van Mortier
Nog eeuwen na zyn dood zal toonen [...]

De uitgave

Aan het vervaardigen van deze uitgave was ongeveer zeven jaar gewerkt en in 1700 verscheen te Amsterdam bij Pieter Mortier de *Historie des Ouden en Nieuwen Testaments*, Verrykt met meer dan vierhonderd Printverbeeldingen In koper gesneden. Het werk was uitgegeven in twee delen, één met het Oude Testament en de apocriefen en één met het Nieuwe Testament en de bijlagen. Het boek bevatte in totaal 428 prenten op 214 bladen, per bladzijde twee onder elkaar. Boven elke prent werd de bijbelpassage vermeld met een verklarend bijschrift, zowel in het Nederlands als het Frans. Naast de prenten worden de passages beschreven. In het Nieuwe Testament staan behalve de prenten ook nog 29 vignetten – indruk-plaaten – ondraan de tekst geplaatst, als 'bladvulling'. Het zijn fraaie prentjes alle getekend en geëtst door Jan Luyken. Beide delen hebben een gelijke

titelgravure, een ovalen prentje waarop een vrouw is afgebeeld als personificatie van geloof, hoop en liefde. Het geloof wordt uitgebeeld door het kruis, de hoop door het anker en de liefde door het vlammeende hart. Vervolgens zijn er twee gebedsrollen afgebeeld, terwijl de vrouw wordt ingestraald door de Heilige Geest. Ieder deel heeft een frontispice. Dat van de gehele bijbel laat Mozes zien met de tien geboden; hij is bedekt door een doek omdat zijn gezicht glansde na God gesproken te hebben. God wordt uitgebeeld door het vierletterwoord in het licht. Naast Mozes staat Aäron, met vuurbak en amandeltak, zoals beschreven in het boek Numeri. Ook is de Hemelvaart van Jezus afgebeeld. Bij het Nieuwe Testament beeldt de titelgravure de personificatie van het geloof uit en hij toont een ovalen prent met daarin verschillende kleine prentjes, waarop allerlei vormen van kruisigen zijn afgebeeld. Elk deel heeft een inhoudsopgave – bladwyzer – en aan het einde van het boek is een uitvoerig register, de algemeene bladwyzer, opgenomen. Dat Mortier deze onderneming grondig had aangepakt is ook te zien aan de bijlagen, die volgen na het Nieuwe Testament. Als eerste is er een 'Bericht wegens het geslachtregister van Jesus-Christus', waarin een nadere toelichting gegeven wordt op de passage die handelt over het geslachtsregister van de ouders van Jezus. Vervolgens is een verklaring van de zonder bijschrift geplaatste ovalen prentjes van Luyken opgenomen. Hierna volgen vijf kaarten: de wereldkaart, de paradijskaart, de woestijnreis, het Heilige Land en de reizen van de apostelen. Bij de wereldkaart, die van het Heilige Land en de woestijnreizen zijn uitvoerige registers geplaatst. Tot slot is voor het algemeen register nog een tijdrekening opgenomen met uitvoerige overzichten met jaartallen van onder andere de schepping, leefjaren van bijbelse figuren en jaartallen van allerlei bijbelse gebeurtenissen.

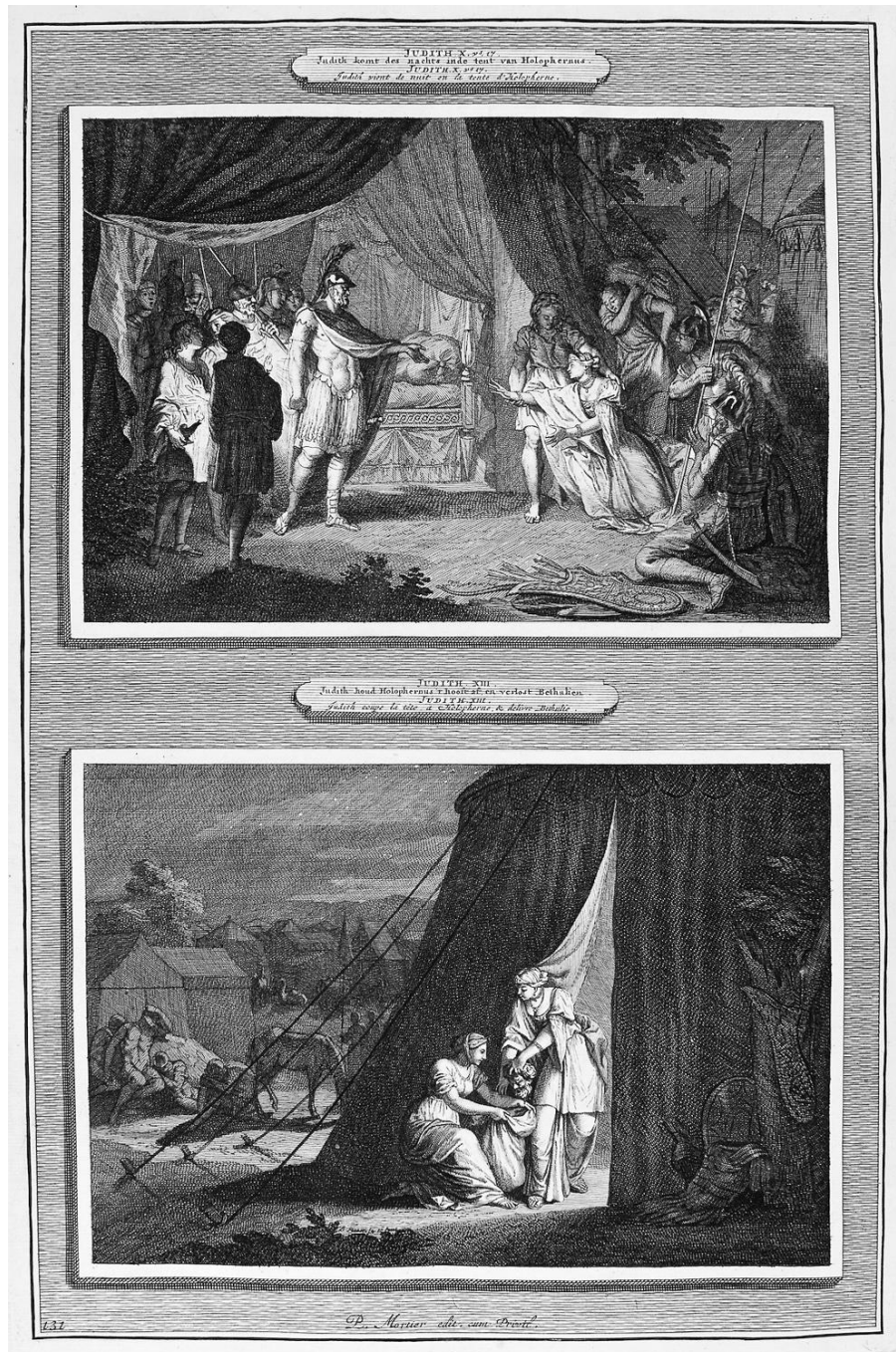
De opdracht

Mortier draagt volgens gewoonte van die tijd het boek op aan een vooraanstaand persoon, in dit geval aan Antony Heinsius, de raadspensionaris van Holland en West-Friesland. In de opdracht geeft hij aan dat het een wijdverspreide waarheid is dat door het lezen van de 'Bybelsche geschiedenissen niet alleen groote stichtinge, maar ook een rechtschapene kennisse voor persoonen van allerley staat te scheppen zy'. In de bijbelse geschiedenis vindt men allerlei godvruchtige voorbeelden, die tot deugd aansporen. Hij houdt Heinsius voor dat bestuurders konden leren van de moed die figuren als Jozua hadden getoond. 'Hierby komt nóg, dat zelfs schrandere en dooroefende Staatskundigen, uyt deeze heylige Historie voortreffelyke en heylzaame lessen kunnen haalen, en daaruyt leeren hoe löffelyk in de aaloude tyden de onvermoeide Moses, de heldhaftige Josua [...] en veele andere voortreffelyke mannen, Góds uytverkooren vólk eertyds hebben geregeerd.' Dat was een van de redenen dit 'heerlyk werk [...] door Printen te verbeelden'. En inderdaad zijn de lotgevallen van deze figuren ruimschoots uitgebeeld. Omdat Mortier weet hoe groot de achting van Heinsius voor dergelijke prenten is, had hij de vrijmoedigheid genomen dit werk aan de raadspensionaris op te dragen, erop vertrouwend dat deze ondanks zijn vele bezigheden zo nu en dan de gelegenheid zou vinden een oog 'te slaan op deze Bybelsche geschiedenissen, die om haare uytsteekende waardy, alle andere Historiën zo verre overtreffen, als de Zon de mindere starren in glans en heerlykheyd te boven gaat'. In de voorrede die direct op deze opdracht volgt, geeft hij aan waarom ervoor gekozen is deze geschiedenis uit te geven, terwijl het toch het nuttigst is de Bijbel zelf te lezen. Dat beklemtoont hij nog eens, maar hij merkt erbij op dat er twee zaken zijn die het lezen van de Bijbel minder makkelijk maken. Ten eerste staat de omvang van de Bijbel, waarnaar de 'traagheyd van 's menschen geest zich niet wel kan schikken' tegen, de andere reden is de 'groote verscheydenheyd der geschiedenissen in de Schrift verhaald, die menigmaal den draad der Historie schynen af te snyden, inzonderheyd in de boeken des Ouden Testaments'. Bovendien ontbreekt het velen aan

genoeg tijd de Bijbel goed tot zich te nemen. Om hulp te bieden – het blijft immers van het grootste belang de inhoud van de Bijbel te kennen – heeft men via afbeeldingen en toelichtingen daarbij gepoogd de belangrijkste zaken uit de Bijbel voor de lezer toegankelijk te maken. Zo is men erin geslaagd een ruim overzicht te geven van de inhoud van Bijbel.

De vertaling

De tekst bij de prenten is gemaakt door David Martin, uit Frankrijk gevlucht in 1685 (herroeping Edict van Nantes), sinds 1686 Waals predikant te Utrecht. Voor een benoeming tot hoogleraar te Deventer bedankte hij.

Judith en Holofernes, uit: *Historie des Ouden en Nieuwen Testaments [...]*, Amsterdam 1700. Foto: NBG/Sandra Haverma

Martin genoot bekendheid als bijbelgeleerde en hij vervaardigde kanttekeningen bij de Franse bijbel, waarin hij ook verbeteringen had aangebracht.

De tekst voor de prentbijbel had hij oorspronkelijk in het Frans geschreven en was voor de uitgave van Mortier vertaald door Willem Sewel. Deze quaker raakte vooral bekend door zijn vertaalkundige publicaties, waaronder een Nederlands-Engels woordenboek en een Nederlandse grammatica. Tevens vertaalde hij boeken, zoals de werken van Flavius Josephus en de hier besproken bijbelse geschiedenis. In een latere editie schrijft hij in een kort bericht dat geen enkele eerdere vertaling door hem met zo veel plezier gemaakt is als deze, niet alleen omdat de inhoud teruggaat op de Bijbel, maar ook omdat de beschrijving van de bijbelse geschiedenis zo treffelyk door den hooggeleerden Autheur is uytgevoerd, dat ik twyfel óf'er wel iemand zoude gevonden worden, die zulks met meerder deftigheyt en luyster, binnen zodaanig een eng besték als de omstandigheden alhier vereyschten, zoud hebben kunnen op 't papier brengen: want zo men ziet op de duydelykheyt, alles wat eenigsins duyster schynt wordt'er verklaard en opgehelderd.

In het deel over het Oude Testament ligt de nadruk vooral op de historische boeken; de profeten komen slechts kort aan de orde. Het opent met de schepping en vervolgens worden er 234 bladzijden gewijd aan de beschrijving van de historische boeken tot en met Ester. Daarop volgen twee bladzijden over Job met direct daarna Jesaja tot en met Jona in 18 bladzijden, waarvan negen aan Daniël gewijd zijn. In deze bijbel is er relatief ruime aandacht voor de apocriefe boeken, waarvan de inhoud in 24 bladzijden beschreven wordt. De beschreven bladzijden zijn genummerd, de bladzijden met de prenten zijn ongenummerd. De nadruk op de historische boeken is in overeenstemming met het algehele beeld van prentbijbels. In de tekst die steeds naast de betreffende prenten staat, wordt in zeer kort bestek het bij de illustratie passende bijbelverhaal weergegeven. Deze samenvattingen worden afgewisseld met commentaar op de gebeurtenissen uit de bijbelverhalen. Zo schrijft de auteur over de schepping van de wereld dat God een onmeetbare stóffe, welke hy uyt niets, en alleenlyk uyt de vruchtbaarheid zyner oneyndelyke magt, te voorschyn bragt; en uyt deeze nóg onbevórmde stóffe trok hy alle die verscheydene voortbrengselen, waaruyt het Heelal is tzamengesteld. Hy besteedde zes dagen aan dit werk, 't welk hy in een oogenblik had kunnen maeken, indien zyne magt niet altoos door zyne wille geregeld, en zyne wille steeds door zyne wysheyd bestierd was.

Soms stelt de auteur zich op als een alwetende verteller. Zo 'weet' hij dat God de vrouw niet uit stof wilde scheppen, maar uit de rib van Adam zodat er een 'wederzydsche en tédere geneegenheid tusschen hen zoude weezen'. Daarom nam God één van Adams ribben, en sloot het vel weer zo dat er geen enkel litteken of gebrek overbleef. Hiertoe was God in staat want: "t Was voor die wyze en Almagtige hand, die den mensch uyt het slyk der aarde gemaakt had, gemaklyk den man eene rib te ontnemen, zonder daarom zyner volkomenheyd eenige afbreuk te doen.' De auteur geeft ook een verklaring voor het feit dat het een slang was die Eva in het paradijsverhaal verleidde tot het eten van een verboden vrucht. Het was de duivel die een 'aanslag' bereidde, hij wist dat hij zich beter tot Eva kon richten omdat God met Adam de afspraak gemaakt had niet te eten van de verboden vrucht. Daarbij wist de duivel dat zij vatbaarder was voor bijzondere indrukken dan Adam. Dus moest hij een 'zichtbaare gedaante aanneemen om met Eva te spreken; hiertoe was de menschelyke gestalte wel de gevoeglykste; maar dat bedróg zou te ligt ontdekt zyn geweest, omdat de Vrouw wel wist dat ér in de gansche waereld niemand, dan zy en haar man, van hunne soort was'. Door steeds tussen de

regels door commentaar te leveren op de bijbelverhalen, én de afbeeldingen, krijgt de lezer een overzicht van bijna alle bijbelse geschiedenissen.

Ook voor de weergave van de nieuwtestamentische verhalen wordt het gebruikelijke stramien gevolgd. Het begint met een 'schets te geeven van de godlyke Schrijvers, die onze deeze geschiedenissen by geschrifte hebben naagelaaten'; er volgt een beschrijving van de vier evangelisten, met een typerende afbeelding van elk van hen. Zoals vaker zijn de evangelisten niet alleen afgebeeld. Al vanaf de vierde eeuw werden in de kunst de evangelisten ook afgebeeld in symboolgestalten, die geïnspireerd waren door de visioenen in Ezechiël 1:5v. en Openbaring 4:6v., waarbij Johannes door een adelaar, Lucas door een stier, Marcus door een leeuw en Matteüs door een mens wordt weergegeven. In de zeventiende-eeuwse prentbijbel uitgegeven door Nicolaas Visscher wordt uitgelegd waarom deze symboolgestalten zijn toegevoegd. Zo wordt Matteüs vergezeld door een engel, omdat hij het leven van Jezus het uitvoerigst beschrijft; bij Marcus is een leeuw afgebeeld, wat zou verwijzen naar het verhaal van Johannes de Doper in de woestijn, terwijl Lucas vergezeld wordt door een os, omdat de Romeinen volgens sommigen een os 'luca' noemden. Bij Johannes zit een arend omdat hij als geen ander de nadruk legde op de godheid van Christus. In het Nieuwe Testament volgen na de beschrijving van de evangelisten de vier evangeliën die, zoals gebruikelijk in dergelijke boeken, in harmonievorm zijn weergegeven.

Ook bij deze weergave van bijbelverhalen vinden we het commentaar van de auteur op de gebeurtenissen. Zo beschrijft en becommentarieert hij het verhaal uit Lucas 1, waarin beschreven staat hoe de zwangere Maria de oude, onvruchtbare Elisabeth bezoekt, die onverwacht in verwachting is. Over de zwangerschap van Elisabeth schrijft de auteur: 'Dit wonder was niet ganschelyk van zodaanig een aardt als dat het welk Gód in Maria stondt voort te brengen, maar 't geleet 'er nógtans al iets naar.' Voor het feit dat er in de herberg geen plaats was voor Jozef en Maria, heeft de auteur ook een verklaring: 'De herbergen waaren te dier tyd zo gemeen niet als hedendaags, en dewyl de voornaamste beooging der gener die dezelve houden, is om voordeel te trekken van de persoonen welke zy huysvesten, zo zyn de lieden die maar kleine kósten komen doen, die gene niet welke men daar liefst ontvangt.' De evangeliën worden gevolgd door Handelingen waarna Openbaring het Nieuwe Testament besluit. Daarna sluit het boek af met, zoals al vermeld, de kaarten en bijlagen.

De eerste editie verscheen in 1700 bij Pieter Mortier te Amsterdam in twee delen. Hiervan bezit de bibliotheek van het NBG twee exemplaren, waarvan één ingekleurd is. Van het laatste exemplaar is een selectie prenten te zien op www.bijbelsdigitaal.nl. In 1703 bracht Mortier een kleinere uitgave uit, waarvan de tekst hetzelfde was, maar van de 400 gravures die tussen de tekst in waren afgedrukt zijn 151 van de hand van Jan Luyken, waarvan er 119 nieuw waren. Het boek wordt afgesloten met de ovale gravures die in de grote bijbel achter sommige hoofdstukken geplaatst zijn. In deze uitgave staan ze per twee op één blad. De prenten die afkomstig zijn uit de editie van 1700 zijn hier verkleind weergegeven; de kaarten zijn er niet in opgenomen. Van deze uitgave verscheen in 1722 te Amsterdam bij Antoni Schoonenberg en anderen een tweede druk, waarvan de bibliotheek van het NBG een exemplaar bezit.

De uitgave van de prentbijbel van Mortier, waarin nieuwe prenten waren opgenomen die er speciaal voor vervaardigd waren, markeert het begin van de grote bloei van de oorspronkelijke Nederlandse bijbelprentkunst, die rond 1700 een aanvang nam.

Geraadpleegde literatuur

Peter van der Coelen, *De Schrift verbeeld. Oudtestamentische prenten uit renaissance en barok*, Nijmegen 1998.

E. de la Fontaine Verwey, 'Gedichten en boekillustraties van Jan Goeree, teekenaar en graveur' in: *Halcyon, Driemaandelijksch Tijdschrift voor Boek-, Druk- en Prentkunst*, No. 5 (1941), 1-7.

H.E. van Gelder, 'Korte mededeelingen' in: *Oud-Holland. Nieuwe Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlandsche Kunst, Letterkunde, Nijverheid, enz.*, 34 (1916), 127-129.

A.C. Kruseman, *Aantekeningen betreffende den boekhandel van Noord-Nederland, in de 17de en 18de eeuw*, Amsterdam 1893.

Jan van Laarhoven, *De beeldtaal van de christelijke kunst. Geschiedenis van de iconografie*, Nijmegen 1992.

W.C. Poortman, *Bijbel en Prent, Deel IIa, Boekzaal van de Nederlandse Prentbijbels*, 's-Gravenhage 1986. Afbeeldingen der voornaamste Historien, soo van het Oude als Nieuwe Testament: door verscheide van de geestrykste en vermaardste Tekenaars en Plaatsnyders seer Kunstig Afgebeeld: Zynde tot verklaringe van ieder Afbeeldinge daar by gevoegt, Sinryke Rymen, in de Latynse, Franse, Engelse, Hoog- en Nederduitse Talen: midsgaders een kort Historisch verhaal in Prosa, van ieder Afbeeldinge, Amsterdam z.j.

Dr. A.J. van den Berg is bibliothecaris van het Nederlands Bijbelgenootschap; dr. B. Thijs is fondsredacteur bij Boom uitgevers.